

UPPLANDS FORNMINNESFÖRENING

Styrelsens berättelse över föreningens verksamhet arbetsåret 1970-71

Styrelse

Fornminnesföreningens styrelse har arbetsåret 1970-71 haft följande sammansättning:

Landshövding Ragnar Edenman, Uppsala, ordförande
Professor em. Sven Hörstadius, Uppsala, vice ordförande
Landsantikvarie Ola Ehn, Uppsala, sekreterare
Bankdirektör Gunnar Rosenborg, Uppsala, skattmästare
Arkivarie Wolter Ehn, Uppsala
Docent Manne Eriksson, Uppsala
Stadsbibliotekarie Thore Floderus, Enköping
Rektor Nils Göransson, Sollentuna
Direktör Göran Knutsson, Uppsala
Fil. lic. Valdis Ordéus, Örsundsbro
Redaktionschef, Svante Thorell, Uppsala
Ingenjör Eric Åberg, Uppsala

Förordnad av länsstyrelsen i Uppsala län:

Landshövding Ragnar Edenman

Utsedda av Uppsala läns landsting:

F. tillsynslärare Harald Gustafson, Gamla Uppsala
Lantbrukare Birger Karlsson, Härkeberga, suppleant

Utsedda av Stockholms läns landsting,

F. riksdagsman Martin Söderquist, Solna, t. o. m. 31 dec. 1970
Borgarrådet Nils Hallerby, Stockholm, fr. o. m. 1 jan. 1971
Herr Eric Skånberg, Lidingö, suppleant

Utsedda av Uppsala stad:

Portier Rune Stenbom, Uppsala
Lektor Stiv Jakobsson, Uppsala
Kantor Sten Hagelin, Uppsala, suppleant, t. o. m. 31 dec. 1970
Bitr. prof. Per Ekman, Uppsala, suppleant, fr. o. m. 1 jan. 1971
1:e byråinspektör Sven Edman, Uppsala, suppleant

Förvaltningsutskott: Landshövding Edenman, ordf., professor em. Hörstadius, f. tillsynslärare Gustafson, portier Stenbom samt sekreteraren landsantikvarie Ehn och skattmästaren bankdirektör Rosenborg.

Revisorer: Föreningens revisorer har varit bankkamrer Gösta Holdo och lantbrukare Martin Ehrengren med herr Harald Ekenhem och kamrer Thore Kihlberg som ersättare. Av länsstyrelsen utsedd revisor har varit riksbanksdirektör C. E. Leffler. Av Uppsala stad utsedd revisor har varit kamrer Åke Hedin med kamrer Rolf Kassin som suppleant.

Personal

Ordinarie tjänstemän hos Upplands fornminnesförening har varit landsantikvarie Ola Ehn, antikvarie och landsantikvariens ställföreträdare Anna-Märta Berg samt antikvarie Lars Gezelius. Som kansliskrivare har tjänstgjort fru Margot Adolphson, vars lön Upplands fornminnesförening och Upplandsmuseet delat lika. Från 1 juni 1970 har fil. kand. Karl Johan Eklund varit anställd som extra amanuens med hembygdskonsulterande uppgifter. Extra amanuens med som huvudsaklig uppgift byggnadshistoriska undersökningar och uppmätningar har varit ingenjör Marie Anne Björk från 5 nov. 1970–4 febr. 1971.

Under tiden 5–20 mars 1970 har antikvarie Anna-Märta Berg varit tjänstledig och fr. o. m. 23 mars t. o. m. 31 juli sjukledig. Som vikarie för henne har tjänstgjort antikvarie Gezelius.

Dessutom har följande, avlönade med medel från arbetsmarknadsstyrelsen, tjänstgjort vid föreningen, nämligen Gunnar Dahlén, Aina Larsson och Sven Österberg samt Ingemar Burman (t. o. m. 28 febr. 1971) och Birgitta Nerström (fr. o. m. 15 okt. 1970).

Medlemmar

Antalet medlemmar har under året uppgått till 2 853, varav 80 ständiga medlemmar, 23 hedersledamöter och 45 medaljörer.

Årsmöte, vinterting och utflykter

Årsmötet hölls söndagen 24 maj 1970 i Sunnerdahls praktiska ungdomsskola i Säbyholm under ordförandeskap av landshövding Edenman. Till hedersledamot kallades f. förste bibliotekarien friherrinnan Gurli Taube och till medaljörer utsågs fru Kerstin Broberg, Älvkarleby, redaktör Edvin Gustavsson, Uppsala, och fil. mag. Göran Strömbeck, Bromma. — I samband med årsmötet ägde vårutflykten rum med besök i Håbo-Tibble kyrka, Ädö herrgård, Almarestället och Järvafältet. Resan avslutades med gemensam middag på Särsta värdshus i Knivsta.

Höstutflykten ägde rum söndagen 27 september 1970, varvid det märkliga fornminnesområdet vid Broby och gravfältet Ryttharhagen vid Altuna i Börje

socken, Börje-Åkerby hembygdsgård, Junkils kyrka, Harbo hembygdsgård samt Harbonäs herrgård besöktes.

Vintertinget hölls på Upplandsmuseet söndagen 7 febr. 1971 under ordförandeskap av landshövding Edenman. Utdelningen ur Landshövding Hil-ding Kjellmans hembygdsvond tilldelades Vendels hembygdsförening och Disa Gilles pris Dannemora hembygdsförening. Arkivarie Wolter Ehn talade om metod vid uppteckningar och inspelningar och Disastiftelsens siste ordförande, fil. dr Nils Sundquist, lämnade en redogörelse för stiftelsens historia och kulturhistoriska insatser med anledning av stiftelsens upplösning och Disagårdens överlämnande till Upplandsmuseet. Utställningarna »Västlands kvarn» och »Nyförvärv till Upplandsmuseet» demonstrerades. Vid kaffet diskuterades hembygdsföreningarnas möjlighet att utvidga sin verksamhet med upptecknings- och inspelningsarbeten.

Årsanslag

För år 1970 har Upplands fornminnesförening erhållit i anslag från Uppsala stad 79 200 kronor, från Uppsala läns landsting 60 800 kronor och från Stockholms läns landsting 6 500 kronor. Det statliga bidraget till landsantikvariens och antikvariens löner har utgått med 79 011 kronor.

Fornminnes- och kulturminnesvård

Arkeologiska undersökningar

En skadad grav från vikingatid har undersökts inom ett tidigare okänt gravfält å Mösa 3: 1, Lillkyrka sn. Vid undersökningen påträffades pärlor av brons, glas och glasfluss, järnfragment, keramik samt brända ben. Efterundersökningar har gjorts av platsen för en bortschaktad stensättning å stg. 2037–2038 i Håga, Bondkyrko sn, samt av skadad forn lämning å Prästgården 1: 1, Skogs-Tibble sn. En mindre kontrollundersökning inför planerad bebyggelse inom Gimo Egnahem 1: 1, Skäfthammars sn, har utförts.

Besiktningar och yttranden

Under verksamhetsåret 1970–71 har ett flertal fornlämningsärenden handlagts och yttranden, i regel efter besiktning på platsen, avgivits till riksantikvarieämbetet. Följande ärenden kan nämnas:

Planärenden: Översiktsplan för Upplands-Bro kommun, utvecklingsplan för Enköpings kommunblock, dispositions- och byggnadsplan inom Gullmarsbozonen, Nysätra sn, dispositionsplan för Tibblehöjden i Kungsängens sn, stadsplaner för Brillinge i Vaksala sn, för Bergvreten inom Enköpings kommun och för Bärbyleden inom Uppsala kommun samt byggnadsplaner för del av fastigheterna Kyrkbyn 2: 147, Tibble 1: 1 m. fl. i Kungsängens sn, för del av Ramsjön 2: 1, Snugga 5: 2 m. fl. i Björklinge sn och för del av Storvreta 47: 1, Årby 4: 3 m. fl. i Lena och Ärentuna sn:ar.

Vägärenden: Kungsängsleden i f. d. Bondkyrko sn, vägen Bålsta, E 18—Arlanda, E 4, delsträckan vid Signhildsberg i Håtuna sn, väg C 2971—79 Uppsala—Östhammar, delen Marma—Skäfthammar, väg C 635 U Årsta—Eskesta i Tierps sn, väg 652 Falebro—Danmarks kyrka, Danmarks sn, Bärbyleden, delen Enköpingsvägen—Börjegatan, samt väganslutningar i närheten av Forsmarks bruk i Forsmarks sn.

Avstyckningsärenden: Bösslinge 2: 11, 1: 12 och 1: 9, Börje sn, Tunaby 3: 1, Tuna sn, Hjälstaby 1: 2, 1: 3, 1: 4 och Vångsta 5: 1, Hjälstå sn, Nibbelbacka 1: 1, Övergrans sn, Högsta 1: 6, Bälinge sn, Uppeby 3: 1, Hacksta sn, Kullinge 3: 1, Husby-Sjutolfts sn, Hemsta 1: 2, 3: 1 och Rickeby 1: 2 och 4: 2, Boglösa sn, Kvarnbo 1: 1, Läby sn, Gränby 3: 1, Ärentuna sn, Varsta 8: 1 och 6: 1, Fröslunda sn, Källberga 2: 2, Alunda sn, Gunggräna 1: 12, Dalby sn, Skokloster 2: 1, Skoklosters sn, Grinda 2: 3, Torstuna sn samt Rocknö 3: 4, Tolfta sn.

Byggnadslovsärenden: Gissle 1: 3, Biskopskulla sn, Åkerby 1: 2 och Bösslinge 1: 2, Börje sn, Focksta 2: 5, Hagby sn, Kroby 8: 1, Vallby sn samt Grillby 63: 1, Villberga sn.

Övriga fornminnesärenden: Besiktning av nyupptäckta fornlämningar i Hagby, Skogs-Tibble, Dannemora och Lillkyrka socknar, uppgifter om fornlämningar i Sunnersta, f. d. Bondkyrko sn, inom Tensta sn, inom Bystaden 1: 5, 1: 6 och 1: 7, Österlövsta sn, inom Björklinge sn, i området mellan Kungsängen—Ultuna, f. d. Bondkyrko sn, Torslunda, Tierps sn, Nodsta 4: 1, Frötuna sn, uppgifter om runstenarna U 978—980 i Gamla Uppsala sn, U 688 i Skoklosters sn, Bökstastenen i Balingsta sn samt Möjbrostenen i Hagby sn. Förslag till kraftledning Stackbo—Hagby, Älvkarleby—Dannemora och Örsundsbro—Kronokvarn har granskats, liksom förslag till spill- och vattenledningsanläggning mellan Hummelsta—Enköping. Skadegörelse på fornlämningar i Vavd 5: 8, Hållnäs sn, inom Prästgården 1: 1, Skogs-Tibble sn, Sandbol, Rasbo sn, Kullinge 1: 1, Husby-Sjutolfts sn, Mösa 3: 1, Lillkyrka sn, Myrby 3: 4, Tillinge sn, samt Södra Krycklinge 1: 3, Skuttunge sn, har rapporterats. Ett fragment av stockbåt, påträffad å Foghammar 1: 5 i Alunda sn, har uppmätts och fotograferats. Rekommendationer angående flyttning av milsten i Husby 3: 1 i Gryta sn, återställningsarbeten av skadad fornlämning i Skuttunge sn, användning av fornlämningsområde i Slavsta, stg. 4076 och 4078, Vaksala sn, för betesändamål har lämnats. Områden i norra delen av Ö. Milo har besiktigats inför förestående militära övningar. I samband med att Enköpings Naturskyddsförening förvärvat mark inom Hemsta 1: 3 och 5: 1 som naturskyddsområde har landsantikvariens deltagit i sammanträde beträffande områdets gränser och avgivit yttranden. Yttrande har även avgivits beträffande en omkullfallen sten å Focksta 1: 1, 2: 1, Hagby sn.

Förslag till gränslinjebestämning har väckts för Torslundaområdet i Tierps sn och för vattenkonstanläggningar från 1670-talet vid Skokloster.

Fornvårdsarbeten har genom skogsvårdsstyrelsens försorg med medel från arbetsmarknadsstyrelsen och under landsantikvariens överinseende utförts på gravfälten i Torslunda, Tierps sn, Prästgården och Backa-Trollbo i Lena sn samt vid Prästgården i Vaksala sn. På gravfälten vid Kungshögarna i Gamla Uppsala, Gödåker i Tensta, Husby och Ekeby i Lena, Ottarshögen i Vendel,

Kung Björns hög i Håga, Valsgårde i Gamla Uppsala, Rysskullarna i Älvkarleby, där röjning tidigare skett, har årlig vård utförts, liksom vid ruinerna i Flasta, Skoklosters sn och Stäket i Kungsängens sn samt vid fornborgen i Västerby, Ålands sn.

Kyrkorestaureringar m. m.

I samband med inre restaurering av Jumkils kyrka har fotografering utförts av bl. a. målningarna i koret och nyupptäckta fragment av äldre invigningskors med apostlabilder. Vid restaureringen var landsantikvarien kulturhistorisk kontrollant. Landsantikvarien har också varit kulturhistorisk kontrollant vid omläggning av delar av bogårdsmurarna vid Torsvi och Gamla Uppsala kyrkor, vid installation av elektrisk ringning vid Torsvi kyrka samt vid yttre restaurering av Läby kyrka.

Yttranden har avgivits rörande restaurering av Vårfrukyrkans i Enköping sakristia, vissa inre ombyggnadsarbeten i Films kyrka, vissa planeringsfrågor på Vaksala kyrkogård, nya entrédörrar till Tierps kyrka, nyordning av kyrkogården m. m. vid Kungsängens kyrka, anordnande av nya ventilationssystem inom Vänge och Altuna kyrkor samt ombyggnad av församlingsgården vid Ekeby kyrka.

Landsantikvarien har deltagit i överläggningar rörande vissa planerade arbeten, nämligen bl. a. yttre restaurering av Ärentuna kyrka, inre restaurering av Svinnegarns, Uppsala-Näs och Övergrans kyrkor, installation av toalett i Veckholms kyrka, restaurering av klockstapeln vid Tierps kyrka samt iordningställande av södra stigluckan vid Vendels kyrka till museum. Landsantikvarien har vidare deltagit i genomgång och kulturhistorisk bedömning av äldre gravvårdar på Uppsala kyrkogård.

Inventeringar

Inventering, fotografering och kulturhistorisk bedömning har utförts av bebyggelsen dels inom Vattholma bruk i Lena socken, dels inom sjukhusområdet vid Ulleråker i Uppsala. Inventeringen av Ulleråker-området, som utförts inför upprättande av generalplan för sjukhuset, har gjorts i samarbete med universitetslektor Anders Åman, Uppsala.

Byggnadsärenden inom Uppsala

I samband med förberedelser för iordningställande av ruinpartierna vid Uppsala slott har planerings- och förstärkningsarbeten utförts på bastion Styrbiskop. Härvid har rester av bastionens bröstvärn och stenlagda gårdsplan frilagts och undersökts. Vid rörlägningsarbeten inom kv. Lindormen nr 4 har murverk till en ruin, troligen medeltida, frilagts och undersökts.

Fotografering har skett av korsvirkesbyggnad inom Ultuna och av det s. k. Årkebiskopsstallet i kv. Prosten i samband med dessa byggnaders restaurering. Vidare har Årsta-Ängelstaområdet i Vaksala sn genomfotograferats inför den stora omdaning av området.

Inför förestående rivning har en undersökning med uppmätning och foto-

grafering skett av trädgårdsmästarebostaden vid Linnéträdgården i kv. Örte-dalen. Fotografering inför rivning har dessutom utförts inom följande fastig-heter: kv. Agne nr 8, kv. Atle nr 23, kv. Gerd nr 5, kv. Grimhild nr 1, 2 och 5, kv. Heimdal nr 6 och 7, kv. Hästen nr 23, kv. Leoparden nr 3, 10 och 11, kv. Munin nr 6, kv. Pukehornet nr 3 och 4, kv. Sigar nr 5, kv. Torget nr 5, kv. Tullgarn nr 1, kv. Vidar nr 3, kv. Änabben nr 1, stg. 582 och 594 (kv. Astronomen) samt stg. 1351.

Fotografering och uppmätning inför förestående rivning har skett inom följande fastigheter: kv. Draken nr 3, kv. Kransen nr 8 och kv. Sala nr 15. Uppmättningsarbeten har även utförts inom kv. Holmen nr 5.

Rådgivning har lämnats vid restaurering av Katedralskolan, vid ordnings-ställande av Walmstedtska gården i kv. Karin, i vissa skyltfrågor m. m. Råd-givning har också lämnats inför ordnandet av parkområdet vid Slottskällan.

Yttranden har avgivits till riksantikvarieämbetet och länsarbetsnämnden i fråga om restaurering av bottenvåningen i Uppsala slotts södra flygel och uppförande av garagebyggnad vid Årkebiskopsgården.

Byggnadsärenden inom Uppsala län i övrigt

Wickmans kakelfabrik i Tierp har inventerats, uppmäts och fotograferats. Fabriken, som tillkom 1890, nedlades 1940. Den befann sig vid inventeringen fortfarande i samma skick som den dag rörelsen upphörde med samtliga ma-skiner och verktyg jämte de halvfabrikat som ännu ej hunnit brännas eller glaseras.

Undersökning med uppmätning och fotografering har även utförts i Järlåsa prästgård.

Besiktning har skett å Linnés Hammarby inför utvändig renovering av byggnaderna.

Under inrednings- och renoveringsarbeten av en äldre byggnad vid Lejon-dals slott har äldre makulatur påträffats under tapeterna och fotograferats.

Inför förstärkningsarbeten av valven i bron vid Brogård, Tensta sn, har fotografering av valvens murverk skett.

Vid rivning av den gamla Löpsbron i Åkerby sn har hembygdsföreningen tillvaratagit en stock från brons rustbädd, vilken fotograferats och uppmäts.

Ett välbevarat renässanslås från tiden omkring 1600, vilket sitter i en bod-dörr i Focksta, Hagby sn, har fotograferats. Låset har enligt uppgift tidigare suttit i den gamla kyrkan i Hagby, vilken revs 1838.

Yttranden har avgivits med anledning av ombyggnad av huvudbyggnaden från 1809 vid Aske gård i Håtuna sn. Vid ombyggnaden har kulturhistorisk rådgivning lämnats av landsantikvarien. Yttranden har vidare avgivits i fråga om stenvälvbroarna vid Haberga, Alunda sn, Vedyxa, Danmarks sn, Ekilla, Yttergrans sn, och Kävrå, Vårfrukyrka sn.

Landsantikvarien har tillsammans med länsarkitekten i Uppsala län, på länsstyrelsens uppdrag, förberett och presenterat förslag till miljöskydd kring vissa märkliga byggnader jämlikt 122 § byggnadslagen och 19 § naturvårds-lagen.

Under sommaren och hösten 1970 genomfördes en inventering av merpar-ten av länets hembygdsföreningar, omfattande bl. a. genomgång av hembygds-

föreningarnas hus och samlingar. I samband därmed diskuterades hembygdsföreningarnas nuläge med representanter för respektive förening. Förslag om lämpliga åtgärder beträffande hus, samlingar och verksamhet lämnades därvid. Utförliga rapporter från inventeringen har utarbetats.

Besiktning av magasin i Söderby, Åkerby sn, samt av väderkvarn i Sprötslinge, Alunda sn, inför en eventuell flyttning till hembygdsgården har utförts.

Program för restaurering av bastu i Grellsbo, Bälunge sn, samt av fattigstuga i Viksta sn har uppgjorts för hembygdsföreningarna i Bälunge respektive Viksta.

I samarbete med riksantikvarieämbetets textilkonservering har en fullständig genomgång av textilier i Sydvästra Upplands kulturhistoriska föreningsmuseum i Enköping gjorts.

Vendels och Vänge hembygdsföreningar har biståtts med råd och hjälp inför ordnandet av tillfälliga utställningar.

Information om nuvarande verksamhet inom hembygdsföreningarna samt om möjlig och önskvärd verksamhet har getts i samband med styrelsemöten och sammankomster inom ett flertal hembygdsföreningar och liknande.

7 nov. 1970 anordnades en studiedag för hembygdsföreningarna inom länet. Sammanlagt 67 representanter från 25 hembygdsföreningar deltog. Under förmiddagen lämnade Upplands fornminnesförenings och Upplandsmuseets tjänstemän information i följande ämnen: hembygds gårdar, hus, gård och miljö, underhåll av kulturhistoriska byggnader, principer för insamlandet av föremål samt katalogisering och märkning av hembygdsföreningarnas föremål. Antikvarie Inger Estham, riksantikvarieämbetets textilkonservering, informerade om vården av textilier och fotograf Sören Hallgren om verksamheten inom en hembygdsförening.

Eftermiddagen ägnades åt grupparbete. Deltagarna indelades i grupper, vilka enskilt diskuterade ett av de ämnen, i vilket information lämnats under förmiddagen. Studiedagen avslutades med gemensam diskussion med utgångspunkt från grupparbetet. Till studiedagen hade en stencil utarbetats med den lämnade informationen i sammandrag.

Driften vid Västlands kvarn, Västlands sn, nedlades vid årsskiftet 1970-71. Inför nedläggelsen dokumenterades arbetet i kvarnen. Dokumentationen omfattade fotografering av de olika arbetsmomenten samt intervjuer med mjölnare och kvarnkunder. Av detta material anordnades till Vintertinget 1971 på Upplandsmuseet en utställning med avsikt att för de inom hembygdsföreningarna verksamma visa vilka objekt som kan och bör dokumenteras samt hur dokumenterande material kan utnyttjas. Utställningen visades senare i Karlholm.

Publikation

Under året utkommer föreningens årsbok UPPLAND 1971 under redaktion av Ola Ehn, Manne Eriksson och Anna-Märta Berg. Ur innehållet må anföras:

Henrik von Cöllen, Anders Larsson målare och Påvel Schütz i Uppsala, av *Nils Sundquist*; S:t Eriks Lervarufabriker — numera ett minne blott, av *Sten Sjöstedt*; Produktionen vid kakelfabriken 1907—1937 av *Anna Hedstrand*; samt Oblatjärn i Uppland, av *Carl-Filip Mannerstråhle*.

Fornminnesföreningens inköpskommitté

Inköpskommittén, som under året bestått av hrr Manne Eriksson, G. Rosenberg, E. Åberg, R. Stenbom och O. Ehn, med Anna-Märta Berg som sekreterare, har inköpt ett antal föremål, vilka deponerats i Upplandsmuseet. Dessa inköp redovisas i avdelningen Dokumenterande verksamhet i Stiftelsen Upplandsmuseets verksamhetsberättelse.

Kvekgården

Kvekgården, Upplands fornminnesförenings friluftsmuseum för allmogekultur, på ursprunglig plats i Fröslunda socken, har varit tillgänglig för allmänheten under sommarhalvåret och visats av fru Larsson efter tillsägelse. Under året har smärre reparationer företagits vid vaktmästarebostaden, bl. a. har en ny vedbod uppförts. Vass har beställts för omläggning av ett flertal tak på de i Kvekgården ingående byggnaderna. För det sistnämnda kommer det från Hagunda kommun anvisade anslaget om 10 000 kronor att användas.

Bibliotek och arkiv

Upplands fornminnesförenings bibliotek och arkiv har under året utökats dels genom inköp och gåvor, dels genom byten med andra fornminnesföreningar och hembygdsförbund. Arkivet har utökats med äldre fotografier av topografiskt värde.

Verksamhet nära knuten till föreningen

Stiftelsen Upplandsmuseet

Stiftelsen Upplandsmuseet står i nära samarbete med Upplands fornminnesförening. Till särskild berättelse över Upplandsmuseets verksamhet hänvisas.

Disastiftelsen

Disastiftelsen, tidigare ägare av Disagården i Gamla Uppsala, har efter hörande av de i stiftelsen ingående kommittentorganisationerna Upplands nation, Upplands fornminnesförening, Uppsala fabriks- och hantverksförening, Uppsala läns hemslöjdsförening, Uppsala läns husmodersförbund, Uppsala

stad och Jordbrukarungdomens förbund, upplösts och dess tillgångar, bl. a. Disagården, överlämnats till Stiftelsen Upplandsmuseet. Verksamheten på Disagården omnämnes i Upplandsmuseets verksamhetsberättelse.

Naturvårdsrådet för Uppsala län

Landsantikvariern har under 1970 varit ledamot av Naturvårdsrådet i Uppsala län.

Kungsängenrådet

Landsantikvariern har under 1970 varit medlem av Kungsängenrådet, ett rådgivande organ vid planeringen av I 1:s nya övnings- och skjutfält i Västra Ryd.

Uppsala 31 mars 1971

Ragnar Edenman
ordf.

Ola Ehn
sekr.